

<https://doi.org/10.15407/fd2023.04.039>
УДК 321:7

Антон ФІНЬКО, кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу соціальної філософії
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
01001, Київ, Трьохсвятительська, 4
anton.finko71@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5191-9813>

ДЕМОКРАТІЯ ЯК АМБІТЕНДЕНТНИЙ ФЕНОМЕН: ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СОЛІДАРНОСТІ

Логічним осередком статті є розгляд соціальних явищ із погляду амбівалентності та амбітендентності. Тут автор апелює до традиції Н. Смілзера, Е. Блейлера, З. Фрейда. Демократія народжується, плекаючи ідеал національної солідарності в рамках «єдиної і неподільної нації» та революції — цінностей, які, за Б. Андерсоном, індивіди не обирають за своєю волею. Однак функціонує вона завдяки структурам, які людьми обираються суто добровільно, себто політичним партіям та організаціям громадянського суспільства, серед яких професійні спілки відіграють чільну роль у забезпеченні соціальної солідарності. На думку автора, дієздатна демократія як історично амбітендентне явище потребує реанімації в суспільних відносинах сталого балансу між силами соціальної гегемонії й контргегемонії. Останнє неможливо поза змінами в структурі громадянського суспільства таким способом, щоб профспілкам повернули значущі соціальні функції. Автор акцентує на тому, що повноцінна європейська ліберальна демократія утверджувалася в період, що передував фінансовій глобалізації, як демократія соціальна. В її рамках конкурентно-плюралістичні вибори доповнювалися можливістю загальнонаціонального страйку через здатні до соціальної мобілізації профспілки. У статті пропонується вживати для позначення такого явища як політичні партії й рухи поняття «політичного суспільства». Структури останнього є життєздатними лише тоді, якщо існує зв'язок між ними та структурами громадянського суспільства. Стверджується, що ані правий, ані лівий популізм нездатні цілком нейтралізувати «демократичну втому».

Ключові слова: конкурентно-плюралістична демократія, соціальна демократія, амбівалентність, амбітендентність, гегемонія, солідарність, профспілки, «демократична втома», політичне суспільство, громадянське суспільство.

Цитування: Фінько, А. (2023). Демократія як амбітендентний феномен: проблеми національної та соціальної солідарності. *Філософська думка*, 4, 39—55. <https://doi.org/10.15407/fd2023.04.039>

На перший погляд може видатися, що виклики воєнної доби мають відсунути дискусії стосовно демократичного процесу на периферійні ділянки суспільної уваги. Втім, очевидне й інше: у час повоєнної відбудови Україна постане перед потребою узгодження зростаючих і часто різноспрямованих очікувань від різноманітних акторів: донорів міжнародної допомоги, зокрема представників європейських інстанцій; спільноти комбатантів, речників підприємницьких кіл, найманих працівників, сімей реемігрантів. Даний процес відбуватиметься в умовах вагомих змін у суспільній структурі на горішніх щаблях ієрархії порівняно із довоєнною добою й відзначатиметься вельми непростим характером. Причому в будь-якому разі його легітимність залежатиме від здатності політичної системи підтвердити та зміцнити свій демократичний мандат. А ця обставина спонукає до того, щоб спробувати проаналізувати загальні тенденції в діяльності демократичних режимів на сучасному етапі, щоб надалі співвіднести їх із умовами, питомими для власне українського суспільства.

Амбітендентність і амбівалентність у соціальних процесах

Логічним осередям наших міркувань є наголос на тому, що розуміння будь-якого соціального явища має зважати на феномени амбівалентності та амбітендентності. У цьому плані ми відштовхуємося від тези Д. Смельзера: за допомогою ідеї амбівалентності ми здатні пояснити не тільки такі явища як реакція на смерть й особисту втрату, але й феномени любові, соціальних інституцій, а також фундаментальні цінності демократичної традиції (Smelzer, 1998: S. 1). Піонером у аналізі амбівалентності — станів, коли одне й те саме явище викликає почуття протилежні одне одному на кшталт «любові-ненависті» — вважається швейцарський клініцист Е. Блейлер (1857—1939). Чільне місце в подальшому поширенні даного концепту відіграла позиція З. Фрейда, що описав амбівалентність як злагоджене співіснування в психіці людини супротивних настанов. Як відомо, З. Фрейд та С. Шпільрейн дійшли висновку, згідно з яким людині водночас властиві «ерос» (потяг до життя) і «танатос» (потяг до смерті).

На нашу думку, складні соціальні системи викликають амбівалентну реакцію через те, що самі по собі вони не становлять цілком злитованої єдності, містячи в своєму функціонуванні латентну або явну амбітендентність — присутність тенденцій протилежного спрямування. Наприклад, християнство може розглядатись як феномен, пов'язаний із протилежними як традиціоналістсько-консервативними, так і визвольно-демократичними й егалітарними тенденціями. Генетично воно з огляду на власні соціальні функції утвердилось як амбітендентний феномен, і, відповідно, викликало амбівалентні суспільні настрої. У своїх витоках християнські общини формувалися в руслі суто революційної демократичної відозви і «будуть останні першими, перші останніми» (Мт. 20:16). Соціальні настанови Нагірної проповіді мали

наголошено егалітарне спрямування. Поширення ж християнського вчення крізь князівські сім'ї перегадом змінило стан справ. Церква дедалі більше схилилася до підтримки традиційної ієрархії, а представники аристократії посили горішні шаблі її управлінської ланки. А проте, це аж ніяк не звело нанівець демократичний заклик, що поширювався завдяки апеляції до текстів Євангелія й егалітарного устрою перших християнських общин через ереси різноманітних сект. Із цього приводу Ш. Айзенштадт зазначав, що великі європейські демократичні революції можуть розглядатись як вищий прояв можливостей, які містяться в сектантській гетеродоксії (Айзенштадт, 1999: с. 30).

Амбітендентність і породжена нею амбівалентність у межах суспільних настроїв, на нашу думку, виразно простежується, якщо ми спробуємо проаналізувати феномен пасіонарної мобілізації мас, що виявляється в еволюції демократичних режимів. Демократія є амбітендентним явищем та породжує амбівалентність з огляду на своє базове психоемоційне насаження та підґрунтя.

К. Дойч охарактеризував соціальну мобілізацію як процес змін у перебігу трансформації від традиційного до сучасного суспільства, який шонайширше охоплює різні верстви. Соціальна мобілізація, що спричиняє утвердження національної держави, передбачає урбанізацію, збільшення особистих доходів, поширення машинної техніки, мас-медіа, сучасних методів у врядуванні, медицині й обороні. Соціальну мобілізацію в такому широкому розумінні він розглядав, відштовхуючись від похідного «образу» фундаментальної демократизації у її розумінні К. Мангайма. Слідом за Е. Шилзом К. Дойч назвав як головні стадії фундаментальної демократизації (*de facto* й масовізації) у розумінні К. Мангайма: 1) відрив індивідів від старих соціальних схильностей з їхньою локальною окремішністю та апатією; 2) залучення соціально мобілізованих у нові стабільні паттерни групового членства, схильностей та організацій (Deutsch, 1961: S.494). Наприклад, ідеться про мобілізацію громадян на засадах загального обов'язку до масових призовних збройних сил. Цей процес передбачає й рекрутування індивідів до масової політики.

Інший «образ», окрім Мангаймової фундаментальної демократизації, похідний для концепції соціальної мобілізації К. Дойча, засновувався на «історичному досвіді французького *lev e masse* 1793 р. й німецької тотальної мобілізації 1914—1918 років та драматично описувався з погляду його соціального й емоційного впливу багатьма німецькими авторами, надто Ернстом Юнгером» (Deutsch, 1961: S. 494). Таким способом він продемонстрував зв'язок між соціальною мобілізацією у вузькому сенсі (як першого масового громадянського призову під час війн за участі революційно-буржуазної Франції) та в широкому сенсі (як чинника масовізації — залучення широких верств суспільства до соціально-політичних процесів).

Варто додати, що демократична мобілізація заохочувалася її натхненниками також як процес збурення пасіонарної енергії — психоемоційної

пристрасті мас, спрямованої, принаймні в ідеалі, на моральне звеличення учасників революційної борні в ім'я нації, де пожертва кожного в ім'я колективної мети мала утверджувати його особисту престижність як носія громадянських чеснот. Великі демократичні буржуазні революції — Нідерландська, Англійська, Американська, Французька — із цього погляду мали пасіонарний характер чи бодай прагнули використати ідеалістичну пасіонарність як психоемоційне пристрасне наснаження солідарної героїчної жертвовності. Модерна модерна демократія сягає корінням ідеології войовничої пасіонарної мобілізації мас. За словами Б. Андерсона, лише два символи утвердились як такі, що цілковито виправдовують людську самопожертву. Це — національна батьківщина й революція: «...ідея найвищої самопожертви, якої вимагає доля, існує лише у парі із ідеєю очищення. Вмираючи за свою країну, яку здебільшого не вибирають, людина набуває моральної величі, незрівнянної зі смертю заради лейбористської партії, американської медичної асоціації чи навіть «Міжнародної амністії», адже до всіх цих організацій можна вступити й вийти з власної волі. Загибель за революцію також черпає свою велич з того, що вважається чимось фундаментально чистим» [Андерсон, 2001: с. 180].

Певна річ, окрім національної батьківщини й революції, існує ще один не згаданий Б. Андерсоном ключовий символ, що усправедлинює самопожертву. Це — віра. Отож можна сказати, що ідеологи демократії прагнули створити певну форму громадянської релігії, в рамках якої сповідувалася віра в національну солідарність, що формувалася в революції та боротьбі із зовнішніми силами. Однак парадокс полягає в тому, що, в той час як громадянська самопожертва здійснюється в ім'я цінностей, які не обирають (національна вітчизна й революція), тісно пов'язаними із зародженням феномену новочасної демократії, утвердження плюралістичних демократичних режимів та їхнє психоемоційне наснаження, навпаки, залежить від стабільного функціонування «лейбористської партії, американської медичної асоціації чи навіть «Міжнародної амністії», тобто організацій політичного та громадянського суспільства, членство у яких обирається суто добровільно і які становлять структури опосередкування між державою та окремими громадянами.

Причому спочатку законодавство, породжене Французькою демократичною революцією 1789 р., було принципово спрямоване на демонтаж проміжних структур. До цього спричинилася загальна індивідуалістська настанова на скасування станових установ. Впадає в око, що разом із середньовічними професійними гільдіями та корпораціями, належність до яких була обов'язковою в умовах «старого ладу», на засадах закону Ле Шапельє (1792 р.) були унеможливлені страйки та професійні об'єднання найманих працівників, створені на суто добровільних і солідарних засадах.

Щодо соціального досвіду Сполучених Штатів, то, як гадає у токвілевському дусі К. Фішер, саме добровільні об'єднання лягли в його основу й підтримували в їхніх межах настанову на солідарність/братерство, а водно-

час індивідуальну відповідальність: «Дивовижно, але добровільність, що була характерною рисою культури колоніальної Америки (де індивідуалізм поєднувався зі спільнотою), з часом начебто посилювалася й поширювалася. Модерне життя дало змогу багатьом американцям перетворитися на типовіших «американців», стати незалежними людьми в добровільних спільнотах. (...) Перша ключова складова добровільності — це переконання й поведінка, немов кожна людина є суверенним індивідом: унікальним, незалежним, таким, що покладається на себе, керує собою та, врешті, відповідальним за себе. (...) Друга складова добровільності — це переконання й поведінка, немов індивіди досягають успіху завдяки братерству: не шляхом егоїстичного відокремлення, а внаслідок участі в добровільних спільнотах, які підтримують. (...) У культурі добровільності люди вважають, що контролюють власну долю й відповідальні за себе» (Фішер, 2022: с. 9, 21). Нагадаємо, що згідно з А. Токвілем, саме плюралізм добровільних об'єднань давав змогу суспільству Сполучених Штатів уникати деформацій, спричинених надмірною ієрархічністю; унеможливив надконцентрацію влади; встановив баланс між цінностями рівності та свободи.

Отже, амбітендентність демократичних режимів полягає в тому, що демократія утверджується, плекаючи ідеал героїко-пасіонарного загальнонародного й солідарного громадянського служіння через масову соціальну мобілізацію цінностям, які не обираються окремим індивідом, — національній вітчизні та революції. Особливо виразно ця ідеологія національної солідарності оприявнилася в ідеалі французької революції «Nation unie et indivisible» — «єдиної і неподільної нації». А втім, соціальна мобілізація під пасіонарними патріотичними гаслами на засадах такої моделі є ефективною суто в умовах екстраординарних викликів під час революцій і воєн із зовнішніми силами.

Окрім того, із плином часу дедалі виразніше давалося взнаки, що суспільства, які утвердилися внаслідок стратифікаційних змін після демократичних революцій, скасували традиціоналістську нерівність, партикуляризм станів і корпорацій середньовічного генезису, однак через проблему майнової нерівності не могли дати раду з модерною нерівністю соціальних верств. Такий стан речей й собі підважував загальнонаціональну ідеологічну настанову на солідарність: «Nation unie et indivisible». Це спричинило до того, що з лівого боку під гаслами забезпечення солідарності парламентській демократії на початку ХХ ст. кинула виклик революційна лівіція, а з правого — її підривали солідаристські праві угруповання, зорієнтовані на романтичні ідеї авторитарного відновлення корпоративного суспільства в руслі ідеології «консервативної революції».

Ідеологія ж «Nation unie et indivisible» переважно брала гору тоді, коли демократичні соціуми стикались із критичною військовою загрозою. Прикладом є масова мобілізація 1914 р. напередодні Першої світової війни, коли загальнонаціональна ідентичність і солідарність німців і французів взяла

гору над інтернаціоналістською класовою солідарністю й ідентичністю робітничих верств Німеччини й Франції. Але, як говорив С. Гантингтон, «якщо загроза ззовні слабшає, інші ідентичності беруть гору над національною ідентичністю» (Huntington, 2004: S. XY).

Тобто за стабільних і мирних умов функціонування конкурентно-плюралістичних демократичних режимів загальнонаціональна ідентичність, що сягає корінням пасіонарної ідеології «Nation unie et indivisible», усувається на другий план. Відтак конкурентно-плюралістична й електорально вільна демократія в мирний час утверджується на засадах не стільки об'єднання, скільки роз'єднання соціуму та мобілізації конкуруючих загонів виборців через керований психоемоційний конфлікт навколо поляризації щодо якихось панівних під час виборів «розподільчих ліній напруження» — протилежних підходів стосовно тих чи інших принципів, ідей, проблем.

Це може бути, наприклад, конфлікт навколо захисту історичних прав національно-релігійних громад, який точиться у Північній Ірландії між партіями протестантського й католицького спрямування. Може бути класове протистояння, що тривалий час виявлялось у західноєвропейських суспільствах у боротьбі між партіями середніх верств та соціал-демократичними партіями, що в системі громадянського суспільства спиралися на підтримку профспілок. А може бути протиборство сил, що обстоюють, з одного боку, консервативні релігійні та сімейні цінності, а з іншого — ліберальну мораль.

Тож специфіка демократичної «єдиної нації» завжди полягає в тому, що вона є «нацією роз'єднаною» і поляризованою (окрім згуртування за воєнного чи передвоєнного часу). І в демократичному процесі беруть участь насамперед сили, належність до яких є суто добровільною. Це структури політичного суспільства (партії) та організації суспільства громадянського. Перефразовуючи слова Б. Андерсона, можна сказати, що люди ладні виявити найвищу самопожертву в пасіонарному служінні своїй нації або революції. Однак голосують вони, формуючи демократичну владу, за лейбористську партію, а отримують життєво значущі послуги від членів медичної асоціації. І саме через діяльність таких добровільних об'єднань у суспільстві із конкурентно-плюралістичною моделлю демократії відбувається пошук ціннісного компромісу між вимогами свободи й рівності, на чому наголошував А. Токвіль.

Амбівалентність суспільного настрою щодо функціонування конкурентно-електоральної демократії також полягає в тому, що виборці, з одного боку, очікують від сил, що мобілізують їх на виборах, автентичного й психоемоційно пристрасного змагання навколо шляхів розв'язання кардинально значущих суспільних проблем. З іншого боку, вони не зацікавлені в тому, щоб така мобілізація сягнула рівня пасіонарного збурення мас, адже тоді протистояння втратило б ознаки керованого конфлікту та обернулася громадянською війною. Це те, що Ш. Муфф охрестила «агоністичним конфліктом». Останній, на відміну від антагонізму, базується на визнанні учасниками конфлікту взаємної легітимності. Він являє собою не протистояння між ворога-

ми, а «боротьбу між суперниками» (Mouffe, 2000: pp. 102-103). Агоністичний конфлікт у трактовці Ш. Муффа становить приклад ненасильницького спалаху пристрастей. Можна сказати, що ідеальним станом в рамках такої моделі є психоемоційне наснаження такого інтенсивного рівня, яке лише дозволяють граничні вимоги збереження соціуму як певної цілісності.

До питання про дисфункційні стани сучасного політичного процесу

Дисфункції сучасного стану демократичного процесу, з огляду на вище згадане, відомі, описані в літературі й полягають зокрема в поширенні синдрому апатії, охрещеного Д. Ван Рейбруком як «демократична втома». Зниження рівня психоемоційної наснаженості супроводжується в суспільствах із стабільною демократичною традицією посиленням явищ абсентеїзму, технократизму в політичному управлінні, департизації, втрати відчуття солідарного зв'язку.

Емпіричні прояви цієї тенденції не варто розглядати як критичні; проте симптоматику, що позначилася на них, годі заперечувати. Якщо в 60-их роках ХХ ст. середня явка на загальнонаціональних виборах у Західній Європі сягала рівня 85 %, то у 90-ті роках вона знизилась до 80 %, а в «нульові» роки ХХІ ст. до 75 %. Явка під час президентських виборів 2022 р. у Франції, наприклад, становила 72—73 %. На виборах 2022 р. до палати представників Конгресу США вона дорівнювала 46,3 %. Департизація простежується на прикладі ключової для ЄС політичної системи Німеччини (за винятком Партії зелених). Чисельність Соціал-демократичної партії знизилась із 861 тис. чоловік у 1993 р. до 430 тис. у 2017 році; Християнсько-демократичного союзу із 685 тис. чоловік у 1993 р. до 430 тис. у 2016 р.; ПДС-Лівої партії із 143 тис. у 1993 році до 58 тис. у 2016 р.; Вільно-демократичної партії із 94 тис. у 1993 р. до 54 тис. у 2016 р. Проблема є й те, що технократичне керівництво міжнародних фінансових установ і регіональних керівних структур, що справляють кардинально значущий вплив на перебіг політичних процесів, не обирались виборцями і не є перед ними підзвітними.

Синдром «демократичної втоми» сформувався парадоксальним чином в умовах, коли потреба щодо утвердження легітимності демократичного зразка в світі лишається на високому рівні. І в цьому можна вбачати амбітендентність стану демократичних процесів нашої доби: в ядрі демократичних режимів діагностуються ознаки соціальної апатії, водночас світовий попит на демократичні цінності зберігає вагу. Хоча й «третя хвиля демократизації» (1974—1991 рр.) пішла із бігом часу радше на спад, а феномен «арабської весни» не викликав утвердження сталих конкурентно-плюралістичних режимів у ісламському світі, однак так чи інакше впадає в око, що в сучасному світі загальнонаціональні конкурентні вибори посіли місце щонайважливішого чинника утвердження легітимності правління в рамках стабільного механізму трансляції влади із рук в руки.

Власне лише в рамках двох моделей — традиціоналістської абсолютної монархії й модерної електоральної демократії — можновладці мають змогу цілком безперечно успадковувати владу в рамках узвичаєної процедури легітимно й безпечно. А що самодержавні режими, де влада успадковується на основі династичних принципів від самодержця до його нащадків, у сучасних умовах чимдалі більше перетворюються на історичний посади зберігають вагу лише в окремих регіонах на кшталт Перської затоки, то, ясна річ, легітимаційний моральний потенціал конкурентно-плюралістичної демократії набуває особливої ваги. Звідси не випливає, що нині не існує інших моделей передачі влади поза загальними конкурентними виборами, що можуть визнаватися власною спільнотою як виправдані. Однак в такому разі влада має спиратися на історично сильні інститути у тому сенсі, якого цьому поняттю надавав С. Гантингтон.

З огляду на це можна сказати, що обидві ці моделі — традиціоналістської абсолютної монархії й модерної конкурентно-плюралістичної електоральної демократії — враховують феномен конечності людського буття як особистої обмеженості життя. Як впливає з цього, вони мають особливі переваги, але й уразливі сторони.

Й абсолютистська монархія, й конкурентно-плюралістична демократія забезпечують відносно сталий і нормативно впорядкований механізм переходу влади переважно без ризику створення дестабілізаційного вакууму та насильницького його заповнення. Після кончини самодержавного монарха його повноваження мають успадковуватися родичем — найчастіше на засадах примогенітури, тобто успадкування від батька до старшого сина. Модель конкурентно-плюралістичної демократії ж дає змогу забезпечення безпечної регулярної ротації керівної ланки незалежно від віку її представників.

Водночас обидві ці моделі на свій кшталт є досить «заземленими». За висловом Е. Гусерля, феномен конечності виявляє людину як середню ланку між Богом та Ніщо. Однак людська істота становить амбівалентний феномен. Її конечне життя обмежене в часі. Але її ідеальне покликання полягає в креативній трансценденції за власні часові межі — утвердженні людиною та її спільнотами себе у вічному житті прийдешніх поколінь завдяки здійсненню наукових відкриттів, створенню класичних мистецьких творів, запровадженні технологічних винаходів, поширенні через раціональні процедури обговорення креативних і зорієнтованих на поліпшення умов існування та розширення солідарності соціальних новацій як колективної форми творчості. Таким способом людські істоти здатні обертати фантастичну утопію (οὐτόπος — «місце, якого нема») на евтопію (εὐτόπος — «місце, де здійснюються бажання»), в чому й полягає реалізація їхніх ключових смисложиттєвих настанов. Уявний ідеальний суспільний устрій є таким, що враховує цю подвійність, забезпечуючи як регулярну ротацію влади, так і простір для творчого увічнення будь-якої персони та людських колективів.

Тож прагнення монархічної автократії легітимізувати себе через апеляцію до сакральної санкції власної влади (інаугураційне миропомазання са-

модержця) лише приховувало означене «заземлення», що полягало у відсутності в цієї форми правління автентичної проєкції на майбутнє. Вона історично була «припасована» до традиціоналістських суспільств і консервації владою їхніх горішніх шарів.

Обмеженість конкурентно-електоральної демократії виявляється в цьому аспекті в тому, що вона легко підпадає (якщо ця тенденція не стикається із протидією з боку дієвих механізмів соціальної «контргегемонії» щодо забезпечення балансу між цінностями свободи, рівності й солідарності) під вплив описаного Р. Міхельсом «залізного закону олігархії», так само як і абсолютизм, перетворюючись на знаряддя консервації влади наявних еліт. Сама по собі ротація влади на засадах конкурентних виборів не заважає перетворенню такого режиму суто на демократію як «конкуренцію еліт, створену елітами та для еліт», коли виборці при звичаються обирати між залежними від системних фінансових угруповань політичними силами, що майже не відрізняються між собою та відтворюють системну соціальну логіку, відповідно до формули класичного демократичного елітизму: демократія означає не те, що люди насправді керують, а тільки те, що вони мають змогу обирати правителів. Як казав Й. А. Шумпетер, «роль народу зводиться до обрання уряду...» (Шумпетер, 1995: с. 334). Насправді ж, сучасна демократія — це завжди вибори. Але, якщо демократія, це лише вибори, то вона втрачає чинність. Як зазначав Д. Ван Рейбрук, нагадуючи, що у своїх витоках у рамках античного полісу переважала не електоральна, а алеаторна (тобто через жеребкування) демократія, вибори, якщо вони не доповнені іншими механізмами демократії, завжди містять ризик олігархізації. Виходячи з цього, він нагадує, що вибори були замислені не як демократичне знаряддя, а як процедура, що приводить до влади нову, неспадкоємну аристократію (Reybrouck, Van D., 2018: S. 78-105).

Отже, в цьому контексті можна припустити, що синдром апатичної «демократичної втоми», спричинений насамперед тією обставиною, що низові й середні соціальні шари нині більше ніж колись, відчувають себе усуненими за лаштунки демократичної сцени, де відбувається електоральна імпреза конкуруючих угруповань нобілітету. Політична демократія в новітній час перетворилася на основну форму режиму, здатну забезпечити легітимну спадкоємність влади й таким способом врахувати кінечність як базову антропологічну обмеженість буття. А втім, явище «демократичної втоми», тобто зниження пристрасності — психоемоційної наснаженості політичного процесу, засвідчує легітимаційні дисфункції: певне звуження соціальної бази та брак демократичних соціальних новацій як проєкції демократії в майбутнє.

Як одну зі спроб у сучасних умовах ревіталізувати політичний процес, навернувши до нього пристрасності, можна розглядати поширення феномену правого популізму. Правопопулістські європейські партії, що тривалий час перебували на маргінесах, останні роки здобувають чимдалі більшу підтримку й прагнуть скупчити навколо себе протестний електорат: болгарська

«Атака» — 7 % (2017 р.), угорський «Йоббік» — 19 % (2018 р.), німецька «Альтернатива» — 12 % (2017 р.), Данська народна партія — 8,7 % (2019 р.), грецький «Золотий світанок» — 2,9 % (2019 р.), іспанський «Вох» — 15,1 % (2019 р.), італійська «Ліга Півночі» — 17 % (2018 р.), Національний Альянс Латвії — 11 % (2018 р.), нідерландська Партія свободи — 23,6 % (2023 р.), норвезька Партія прогресу — 15 % (2017 р.), Конфедерація вільної і незалежної Польщі — 6,8 % (2019 р.), Народна партія Словаччини — 8,1 % (2020 р.), партія «Істинні фіні» — 17,5 (2019 р.), Національний фронт (Національне об'єднання) Франції — 13,2 % (2017 р.), чеська «Свобода і пряма демократія» — 10 % (2017 р.), Швейцарська народна партія — 25 % (2019 р.), «Шведські демократи» — 17 % (2018 р.).

До поширення правого популізму вочевидь спричинилося не лише напруження, зумовлене імміграційною проблемою, але й дефіцит пристрастей і відчуття солідарного зв'язку в рамках виборчої боротьби на тлі тривалого домінування в політичній конкуренції системних політичних сил правоцентристського та лівоцентристського спрямування. З огляду на це вельми слушним видається діагноз, сформульований С. Жижекком: «Зростання невдоволення напливом мігрантів слід розглядати в контексті тривалого перевлаштування політичного простору Заходу і Сходу Європи. Досі в політичному просторі ... переважали дві основні партії, що зверталися до всього електорату — правоцентристські партії (християнські демократи, ліберал-консерватори, народні партії) і лівоцентристські партії (соціалісти, соціал-демократи); дрібніші партії зверталися до більш вузького прошарку електорату (екологи, комуністи). Останні результати виборів на Заході та Сході сигналізують про поступове складання іншої полярності. Існує одна панівна центристська партія, що виступає за глобальний капіталізм як такий, зазвичай вона проводить ліберальний культурний порядок денний (толерантність щодо ідеї абортів, права меншин). Противагою цієї партії є популістська партія, що посилюється, налаштована проти іммігрантів, якій периферійно співчувають відверто расистські неофашистські групи» (Жижек, 2011).

Впадає в око, що за сценарієм такої полярності відбулися вибори у Франції — протистояння між Е. Макроном і його центристською партією «Вперед, Франціє!» та М. Ле Пен з її правопопулістським «Національним об'єднанням»; в Польщі — конкуренція між «Правом і справедливістю» та «Громадянською платформою»; в Угорщині — боротьба між «Фідес» В. Орбана та ліберальною коаліцією «Угорщина для кожного». У контексті правого популізму можна розглядати й феномен трампізму.

На перший погляд, видається, що правопопулістські рухи значною мірою мобілізували суспільство та реемоціоналізували політичний процес через бурхливі пристрасті дотичні до тематики міграції, ідентичності, глобалізму та традиційних цінностей. Чинник трампізму, наприклад, спричинився до підвищення явки на президентських виборах у США 2020 р. до рівня 66,9 %, тобто становить рекорд за 120 років (у 1900 р. явка становила 73 %).

Однак, наприклад, дані явки на парламентських виборах 2022 р. у Франції (46—47 %), які відбулися за умов впливу правопопулістського Національного об'єднання, аж ніяк не засвідчила, що за межами США правий популізм є чинником розв'язання зумовлених «демократичною втомою» дисфункцій електоральної апатії.

Як іншу спробу реемоціоналізації можна розглядати активізацію політичних сил лівопопулістського спрямування. Йдеться насамперед про феномени іспанського «Подемосу» (12,3% голосів у коаліції «Сумар» під час парламентських виборів 2023 року); французької партії «La France insoumise» (25—31 % у складі коаліції NUPES під час двох турів парламентських виборів 2022 року), із застереженнями також грецької «СІРІЗА» (31, 5% на парламентських виборах 2023 р.). 3-поміж громадських рухів протесту найближчою до цього спектру можна вважати кампанію непокори «Occupy Wall Street» 2011 року.

Теоретичне обґрунтування лівий популізм набув у працях постструктуралістів — Ш. Муфф та Е. Лакло, які запропонували теорію радикальної демократії, що ставить за мету повернути в політичний процес пристрасності. Зокрема «Подемос» особисто консультувався Ш. Муфф, яка наворотила його на шлях емоційно наснажених популістських інвектив на адресу істеблішменту. Основою її критики є засудження системи «консенсусу в центрі» (поперемінно перебування при владі правоцентристів та лівоцентристів) з огляду на її підпорядкування логіці глобалістського неолібералізму. Значною мірою Ш. Муфф відштовхується при цьому від поняття гегемонії в розумінні А. Грамші, ставлячи за мету довести, що ідентичності не утверджуються суто на засадах економічних чинників, як це вважалося в рамках економічного детермінізму.

Нагадаємо, що згідно з філософією практики А. Грамші, демократія поширюється настільки, наскільки людина виявляє власне філософське покликання. Він вважав, що людська діяльність завжди є політичною, а будь-яка людина є філософом, хай це буде буденна філософія чи народна релігія. Філософія виявляється не лише в межах теоретичної розробки категорій в рамках систематизованого вчення, але й через будь-які новації, що мають довести свою історичну правильність. Філософ, на його думку, є людиною, яка дотримується усвідомленої моральної лінії в поведінці й породжує нові стилі мислення. Тож можна сказати, що грамшіанство розглядає поступ демократії як процес (водночас і емоційно-пристрасний, і розсудливий політико-педагогічний), в межах якого базова для людини схильність до філософування утверджує себе в соціальних змінах.

Вельми важливою для розуміння «філософії практики» А. Грамші є його погляд на співвідношення держави й громадянського суспільства: «...державу треба розуміти не тільки як урядовий апарат, але також як «приватний» апарат гегемонії або громадянського суспільства» [Грамші, 2017: с. 76]. В рамках останнього гегемонія над окремим національним суспільством панівної

соціальної групи здійснюється через неурядові організації на кшталт церкви та профспілок. Завоювання гегемонії вимагає, згідно із «філософією практики», виходу за межі профспілкової «економічно-корпоративної структури». Грамші піддав дошкульній критиці «економізм» через його гальмування власне політичного активізму в боротьбі за гегемонію.

Як зазначають М. В. Філіпс та Л. Дж. Йоргенсен, у підмурку агоністичної теорії Ш. Муффа, лежить ідея, відповідно до якої соціальні явища ніколи не набувають завершеності. У підсумку значення не може бути фіксованим. Це утворює шлях до безнастанної соціальної боротьби за те, як саме визначати суспільство та ідентичність (Філіпс, Йоргенсен, 2004: сс. 53—54). Той чи інший дискурс не може бути стверджений остаточно, конфліктує з іншим дискурсом. Суспільство, згідно з міркуваннями Ш. Муффа, не розвивається на основі будь-якого зовнішнього щодо нього принципу на кшталт законів історії чи абсолютний духу. В руслі даного підходу будь-який соціальний порядок розглядається як суто тимчасовий, нестала єдність якого як скороминущого співвідношення практик створює можливості для радикальної трансформації будь-коли. Так само й колективні ідентичності не вважаються чимось об'єктивно сформованим. Вони утворюються суто на засадах процесу ідентифікації і через це мають мінливий характер. Із критики економічного детермінізму Ш. Муффа на тлі обстоювання популізму впливає її дистанціювання щодо синдикалізму. На думку дослідниці, ліві сили мають мобілізувати навколо себе геть всіх прихильників демократії, відмовившись від захисту інтересів найманих працівників як єдиного пріоритету.

Безперечно, надто зважаючи на успіхи «Подемосу», не можна не визнати ефективності підходів Ш. Муффа щодо мобілізації виборців, близьких до її політичного спектру. Однак, як і загалом лівий популізм, вони, на нашу думку, ґрунтуються на низці проблематичних припущень. Лівопопулістська риторика дає змогу перейняти в правих популістів тематику критики істеблішменту, емоційно наснажуючи політичний процес й притлумлюючи «демократичну втому». А втім, на нашу думку, ця реемоціоналізація не має тривкої економічної основи і є вельми хисткою. Антиекономізм Ш. Муффа походить від грамшівської теорії гегемонії, лишаючи осторонь насправді амбітендентне розуміння цього явища А. Грамші: «...: попри те, що гегемонія є етико-політичною, вона не може не бути також економічною, не може не мати у своїй основі тієї вирішальної ролі, що її відіграє правляча група у вирішальному центрі економічної діяльності» [Грамші, 2017: с. 108].

Так само, як нам видається, уразливим є розуміння ідентичності суто як продукту артикуляційних практик, згідно з яким, об'єктивно не існує певного соціального класу, а є лише індивіди, які ідентифікують себе із ним або ні. На нашу думку, стратифікація завжди має об'єктивне економічне підґрунтя в системі розподілу праці, на основі якої утверджуються під впливом відносин панування й суспільні ролі. Певна річ, колективна ідентичність при цьому може бути сформованою або, навпаки, приглушеною на засадах

відмінностей між «класом в собі» і «класом для себе». Причому функція артикуляційних практик і полягає в тому, щоб забезпечити перехід від одного «агрегатного стану» ідентичності до іншого.

Варто мати на увазі, що в своїй критиці економічного детермінізму й обмеженості синдикалістської «економіко-корпоративної культури» А. Грамші перебував у руслі «Zeitgeist» першої половини ХХ ст. із його революційним запереченням плюралістичної моделі демократії. В рамках грамшівської «філософії практики» профспілкові організації сприймалися як приховані агенти гегемонії й перешкода революційним тенденціям. Ш. Муфф у межах агоністичної теорії обстоює ідею радикалізації наявної конкурентно-плюралістичної демократії через навернення її на шлях пристрасних емоцій, в межах якої головний конфлікт має точитися між правими й лівими популістами, але аж ніяк не на революційну перспективу. Виходячи з інтересів сил, до яких належить Ш. Муфф, а також від потреби реновації демократичного процесу, її ідея альянсу всіх сил, зацікавлених у розширенні демократії, видається продуктивною. Однак її антисиндикалістський акцент робить ідею такого згуртування хисткою й позбавленою економічної основи. Структури на кшталт «Подemosу» можуть виявитися такими само химерно швидкоплинними та скороминущими, як і соціальний лад в уявленні постструктуралістів на кшталт Ш. Муфф.

На нашу думку, ідея агоністичної демократії може бути релевантною тоді, коли вона доповнюватиметься поняттям контргегемонії, однак витлумаченому в неосиндикалістському (неюніоністському) руслі. Йдеться про зміни в структурі громадянського суспільства таким способом, щоб в його рамках профспілкам як наріжним «структурам соціальної солідарності» з їхніми можливостями щодо страйкової мобілізації та матеріального забезпечення політичної діяльності була б повернута кардинальна роль.

Вище наголошується, що демократія є амбітендентним явищем. Вона народжується, плекаючи ідеал «єдиної і неподільної нації» та революції — цінностей, які індивіди не обирають самі. Однак функціонує завдяки структурам, які людьми обираються суто добровільно, себто політичним партіям та організаціям громадянського суспільства. Щодо партій і політичних рухів ми пропонуємо вживати поняття «політичне суспільство», адже в багатопартійній системі членство в їхніх лавах не означає належності до державного апарату. Добровільні об'єднання дають змогу забезпечити відносний баланс між цінностями свободи й рівності в суспільстві. Скасування законодавства на кшталт закону Ле Шапельє створило можливість відновити приспані після революції 1789 р. проміжні соціальні установи між державою та суспільством в особі добровільних «структур солідарності» — профспілок, що відігравали тривалий часом разом із церквою чільну роль у мережі громадянського суспільства.

Між профоб'єднаннями та структурами політичного суспільства — партіями лівого, християнсько-демократичного, а часом і націоналістичного

спрямування — створювалися впродовж ХХ ст. симбіотичні відносини. Найбільш глибокий неокорпоративний зв'язок між політичним і громадянським суспільством сформувався в межах британської модифікації англосаксонської демократії, де співправляча Лейбористська партія утворювалася на засадах колективного членства профспілкових об'єднань. У Франції Л. Дюгі запропонував формувати верхню палату парламенту на засадах представництва профспілок. Дієздатність «структур солідарності» забезпечувалася в розвинених країнах їхньою здатністю запровадити страйкові заходи. Відтак у суспільстві розвинених країн утвердився відносний соціальний паритет між впливом механізмів гегемонії (насамперед фінансового капіталу) та контргегемонії (об'єднань представників інтересів найманої праці), що впродовж другої половини ХХ ст. в умовах панування кейнсіанських методів та зниження соціальної нерівності створило передумови для підпорядкування капіталізму демократичним імперативам. Ліберальна конкурентно-плюралістична демократія за її «золотої доби» («демократичний момент» у термінології К. Крауча) утверджувалася передусім як демократія соціальна, а ефективність останньої гарантувалася можливістю загальнонаціонального страйку. Можна дійти висновків, спираючись на дослідження Д. Рюшмеєра та колег, генезис сучасної демократії мав амбітендентний характер. У її витоків перебували разом сили із конкурентними інтересами: ліберально настроєні представники середніх верств — ліберальні діячі й буржуазні речники, з одного боку, і рухи робітничих і фермерсько-селянських верств, із іншого (Rueschemeyer, Stephens, Stephens, 1992).

Зняття контролю над рухом капіталу з кінця 80-их років ХХ на тлі загальної фінансіалізації міжнародної економіки спричинилися до докорінних змін у соціальній ситуації. Аутсорсинг виробничих потужностей до країн глобального Сходу в рамках процесів глобалізації зумовив зниження в соціальній структурі питомої ваги найбільш солідаризованої у трудових відносинах страти — індустріальної робітників, що й собі викликало деюніонізацію, себто зменшення охоплення найманих працівників профспілковими організаціями. Наприклад, у Сполучених Штатах вага юніонізованих найманців зменшилася з 30 % у 50-их роках ХХ ст. до 10,3 % станом на 2021 рік. Це призвело до втрати балансу між механізмами гегемонії та контргегемонії в рамках демократичного процесу та послаблення солідарності як наріжної цінності громадянського суспільства. «Розподільчі лінії напруження» під час виборчих кампаній та громадські дебати почали усуватися від проблем, породжених ключовими соціальними конфліктами в суспільстві. Тож поширилося, за визначенням К. Крауча, явище «постдемократії».

Зрушення в цьому плані сталися лише останніми роками. Спостерігачі відзначили радикальну мобілізацію найманих працівників у рамках протестної страйкової активності в США, Німеччині, Британії, Франції, Іспанії, Бельгії та деяких інших розвинених країнах. Велику увагу привернули перипетії навколо створення профспілкових структур «Amazon» і «Sturbucks».

Також впадає в око активна участь нинішньої президентської адміністрації США, на чолі з представником Демократичної партії Д. Р. Байденом, стосовно відновлення ваги профспілок у структурі громадянського суспільства. Як відомо, Білий дім створив спеціальну робочу групу щодо подолання тенденції, пов'язаної зі зменшенням чисельності профспілкових об'єднань. У вересні 2023 р. Д. Байден, незважаючи, як зазначають оглядачі, на його колишню позицію щодо соціальних конфліктів, уперше в історії президентства США приєднався до страйкового пікету автомобілебудівників. Амбівалентність суспільних настроїв тут полягає в наступному: курс Демократичної партії на посилення солідарності та егалітарних цінностей, тож і профспілок як їхньої основи, впливає із врахування панівних серед молодих виборців егалітарних настроїв, але водночас виборці молодші 35 років переважно виявляють неприхильне ставлення до лінії президентської адміністрації на зміцнення усталених інституцій громадянського суспільства на кшталт тих само профспілок (див. Bump, 2023).

Наші висновки полягають у тому, що дієздатна політична демократія потребує реанімації сталого балансу між силами соціальної гегемонії і контргегемонії. Звідси випливає, що,

по-перше, здатні до ефективної соціальної мобілізації «структури солідарності» на кшталт профспілок мають знов відігравати чільну роль у системі громадянського суспільства;

по-друге, вони мають взаємодіяти зі структурами політичного суспільства;

по-третє, пошук і поширення демократичних новачій (наприклад, через механізми деліберативної, прямої, партисипаторної, економічної, алеаторної демократії) ніколи не повинен спинятись і обмежуватись суто електоральним процесом.

ДЖЕРЕЛА

- Андерсон, Б. (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика.
- Грамші, А. (2017). Філософські зошити. К.: Вперед.
- Жижек, С. (2011). Казус Брейвіка или чего хочет Европа? Одержано з: <https://liva.com.ua/zizek-breivik.html>
- Филлипс, М., Йоргенсен, Л. (2004). Дискурс анализ: теория и метод. Харьков: Гуманитарный центр.
- Фішер, К. (2022). Створено в Америці. Соціальна історія культури й характеру американців. Київ: Ніка-Центр.
- Шумпетер, Й.А. (1995). Капіталізм, соціалізм і демократія. Київ: Основи.
- Эйзенштадт, Ш. (1999). К читателю русского издания. В: Революции и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. Москва: Аспект-Пресс.
- Bump, P (2023). Young voters are not interested in the institutions Biden needs. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/politics/2023/11/20/biden-democrats-young-voters>
- Deutsch, K.W (1961). Social Mobilization and Political Development. American Political Science Rev., № 3 (55), 493-514.
- Huntington, S. P. (2004). Who Are We — the Challengers to America's National Identity. New Delhi: Penguin Books India.

- Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London, New York: Verso.
- Van Reybrouck, D. (2018). *Against Elections: the Case for Democracy*. New York : Seven Stories Press.
- Rueschemeyer, D., Stephens, E., Stephens, J. (1992). *Capitalist Development and Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Smelzer, N.J. (1998). *The Rational and the Ambivalent in the Social Sciences: 1997 Presidential Address*. *American Sociological Review*, 1, 1-16.

Одержано 30.11.2023

REFERENCES

- Anderson, B. (2001). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka. [=Андерсон, 2001]
- Gramsci, A. (2017). *Prison Notebooks*. [In Ukrainian]. Kyiv: Vpered. [=Грамші, 2017]
- Zizek, S. (2011). *The Breivik Incident or What Does Europe Want?* [In Russian] Retrieved from: <https://liva.com.ua/zizek-breivik.html> [=Жижек, 2011]
- Phillips, L., M., Jorgensen, L. (2004). *Discourse Analysis as Theory and Method*. [In Russian] Kharkiv: Humanitarian Centre. [=Филлипс, Йоргенсен, 2004]
- Fischer, C. (2022). *Made in America: A Social History of American Culture and Character*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Centre. [=Фішер, 2022]
- Eisenstadt, S. (1999). *To the reader of the Russian edition. In: Revolutions and the transformation of societies. Comparative study of civilizations*. [In Russian]. Moscow: Aspect-Press. [=Эйзен-штадт, 1999]
- Schumpeter, J. (1995). *Capitalism, socialism and democracy*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy. [= Шумпер, 1995]
- Bump, P (2023). *Young voters are not interested in the institutions Biden needs*. Retrieved from: <https://www.washingtonpost.com/politics/2023/11/20/biden-democrats-young-voters>
- Deutsch, K.W. (1961). *Social Mobilization and Political Development*. *American Political Science Rev.*, № 3 (55), 493-514.
- Huntington, S.P. (2004). *Who Are We — the Challengers to America's National Identity*. New Delhi: Penguin Books India.
- Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. London, New York: Verso.
- Van Reybrouck, D. (2018). *Against Elections: the Case for Democracy*. New York: Seven Stories Press.
- Rueschemeyer, D., Stephens, E., Stephens, J. (1992). *Capitalist Development and Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Smelzer, N.J. (1998). *The Rational and the Ambivalent in the Social Sciences: 1997 Presidential Address*. *American Sociological Review*, 1, 1-16.

Received 30.11.2023

Anton FINKO, Candidate of Sciences in Philosophy,
Research Fellow at the Department of Social Philosophy
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy
National Academy of Sciences of Ukraine
4, Triokhsviatytska St., Kyiv, 01001
anton.finko71@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5191-981>

DEMOCRACY AS AN AMBITENDENT PHENOMENON:
PROBLEMS OF NATIONAL AND SOCIAL SOLIDARITY

The article's intellectual core resides in the examination of social phenomena through the lenses of ambivalence and ambitemptiness. Democracy is conceived through the cultivation of the ideal of national solidarity within the framework of the "indivisible and unified nation" and revolution — values which, according to B. Anderson, individuals do not choose of their own volition. Nevertheless, it functions by virtue of structures that are freely chosen by individuals, specifically political parties and civil society organisations, among which trade unions assume a paramount role in ensuring social solidarity. The author posits that a functioning political democracy, viewed as a historically ambitemptuous phenomenon, necessitates the reanimation of sustained equilibrium between the forces of social hegemony and counter-hegemony. This revival hinges on transformative shifts in the structure of civil society, particularly reinstatement of pivotal social functions to trade unions. The article underscores the phenomenon of unprecedented demonstrative solidarity exhibited by the Democratic Party of the USA towards the strike movement. The author emphasises that a fully-fledged European liberal democracy was established during its golden age, preceding financial globalisation, as a social democracy. Within its framework, competitive and pluralist elections were complemented by the possibility of nationwide strikes facilitated by trade unions capable of social mobilisation. Proposing the term "political society" to denote the phenomenon encompassing political parties and movements, the article argues that their viability depends on their connection with civil society structures. It is asserted that neither right-wing nor left-wing populism possesses the capacity to fully neutralise "democratic fatigue".

Keywords: *competitive and pluralist democracy, social democracy, ambivalence, ambitemptiness, hegemony, trade union, solidarity, "democratic fatigue," political society, civil society.*